

De politieke theorie van het voltooide leven

Paul Nieuwenburg

Mijnheer de Rector Magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders,

1. De redactie van *Nieuwsuur* had voor de uitzending van 2 maart jongstleden een journalistieke val gezet voor de lijsttrekker van D66, Alexander Pechtold. Pechtold werd gevraagd wat hij ervan vond dat hij een reputatie had een slecht luisteraar te zijn. Zijn antwoord bestond erin dankbaar gebruik te maken van de uitzending om deze reputatie te bevestigen. Op een gegeven moment werd hij geconfronteerd met de 57-jarige Martin Cock. Cock uitte zijn ongenoegen over het feit dat hij nog achttien jaar moest wachten voordat hij de leeftijdsgrens van 75 zou hebben bereikt. Dit is voor D66 de minimumleeftijd voor het in behandeling nemen van een verzoek tot levenseindebegeleiding. Die kritiek had Pechtold niet zien aankomen. Hij was zowaar even stil – maar herpakte zich bliksemsnel om, vakkundig verder metselend aan zijn reputatie, met de hem kenmerkende open ogen in de val te stappen.

Hij zei het een kwestie van *beschaving* te vinden dat een ieder, ongeacht leeftijd, moet kunnen beslissen wanneer hij of zij wil sterven. Dat was, zo benadrukte hij, zijn private mening. Ik kan niet beoordelen hoe privaat de mening van de partijleider van D66 is.

2. Als het aan D66 ligt, dan kunnen ouderen van 75 jaar en ouder binnenkort een waardige, zelfgekozen dood sterven. Hiertoe ligt er een initiatiefwetsvoorstel met de titel *Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek*.

Als je het wetsvoorstel en verwante documenten over voltooid leven leest, dan valt direct op dat die documenten niet over voltooid leven gaan, maar eerder over ‘mensen die hun leven voltooid achten’ – of iets van die strekking.¹ Dit is niet zo vreemd, want het wetsvoorstel komt uit de liberale koker. Volgens een bepaalde en wijdverbreide opvatting van liberalisme moet de liberale staat zich onthouden van een oordeel over de kwaliteit van het leven van zijn burgers. De staat moet, met een geliefde term, waardenneutraal zijn. Waardenneutraliteit is een complex begrip, maar hier volstaat het te zeggen dat de waardenneutrale staat zijn beslissingen niet mag rechtvaardigen in termen van een bepaalde opvatting of opvattingen van het goede leven.

Waardenneutraliteit wordt ook wel anti-perfectionisme genoemd. Perfectionisten houden er wél een objectieve theorie van het goede leven op na. Dat betekent dat zij iets als goed voor mensen zien onafhankelijk van de toevallige opvattingen en wensen van die mensen. Zo vinden sommige perfectionisten dat mensen hun talenten moeten ontwikkelen, of ze dat nu leuk vinden of niet. Er zijn ook perfectionisten binnen het *liberalisme*. Liberaal perfectionisten vinden doorgaans dat voor de bevordering van dit objectieve goed vrijheid een belangrijke of zelfs noodzakelijke voorwaarde is. Wilhelm von Humboldt en de door hem beïnvloede John Stuart Mill zijn bekende negentiende-eeuwse liberaal perfectionisten. Een politieke theorie van de liberaal-perfectionistische overtuiging vertelt ons onder andere wat de staat zou mogen, moeten en kunnen doen om dit goed te bevorderen – desnoods tégen de zin van zijn burgers, maar wel vóór hun bestwil. Perfectionisten krijgen dan ook al snel het verwijt dat zij paternalisten zijn.

¹ Op de website van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport valt te lezen dat “[m]ensen die weloverwogen menen dat hun leven voltooid is onder strikte en zorgvuldige criteria in staat [moeten] worden gesteld dit leven op een voor hen waardige wijze af te sluiten” (<https://www.rijksoverheid.nl>). In 2014 stelde het de Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, samen met het Ministerie van Veiligheid en Justitie een Commissie van Wijzen in. Deze commissie diende te adviseren over “de juridische mogelijkheden en de maatschappelijke dilemma’s met betrekking tot hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten”. Dit resulteerde in het advies *Voltooid Leven: Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag, 2016.

Welnu, als de staat spreekt van ‘mensen die hun leven voltooid achten’, dan doet hij dat waarschijnlijk om de schijn van paternalisme te vermijden. Hij wekt daarmee de indruk dat hij zich verre houdt van de vraag of een leven ook daadwerkelijk voltooid *is*. Maar, zo zal ik betogen, dat is niet meer dan een indruk. Ik zal eerst aantonen dat de politieke theorie die we uit het wetsvoorstel moeten destilleren een perfectionistische is – van de liberale overtuiging. Ik zal dat doen door een analyse van het begrip voltooid leven dat we vinden in de *Memorie van Toelichting* bij de wet. Dit begrip impliceert een opvatting van het goede leven die John Stuart Mill niet zou misstaan. Vervolgens zal ik betogen dat deze theorie faalt – en faalt in haar eigen termen. Tenslotte zal ik laten zien wat de implicaties zouden moeten zijn van een echte liberaal-perfectionistische theorie – een theorie die in de *Memorie van Toelichting* bij het wetsvoorstel op interessante en misschien veelzeggende wijze verkeerd weergegeven wordt.

3. Hoofdstuk 2 van het wetsvoorstel formuleert zogeheten ‘zorgvuldigheidseisen’. De levenseindebegeleider, dat wil zeggen iemand die een opleiding tot levenseindebegeleiding heeft afgerond, moet toetsen of het verzoek aan deze eisen voldoet. Ik zal de belangrijkste van deze eisen kort met u doorlopen. Dan kunt u alvast een beetje anticiperen.

De eerste zorgvuldigheidseis luidt dat de levenseindebegeleider moet vaststellen dat de verzoeker de leeftijd van 75 jaar heeft bereikt en Nederlander of ten minste twee jaar ingezetene van Nederland is (art 2a).

Dat de hulpvrager Nederlander of minstens twee jaar woonachtig in Nederland moet zijn is geen uiting van nationalisme. Men wil hier vooral geen Zwitserse toestanden. Niet Nederland, maar Zwitserland is namelijk het gidsland op het gebied van levenseindebegeleiding. Door het bijzonder milde levenseindeklimaat is daar een levendig ‘levenseindetoerisme’ ontstaan. Zo levendig, dat het Duitse parlement in een emotioneel debat ‘Geschäftemacherei’ bij levenseindebegeleiding strafbaar heeft gesteld. Munt slaan uit levenseindetoerisme is in strijd met de menselijke waardigheid, die volgens artikel 1 van de Duitse grondwet ‘onaantastbaar’ is. Het organiseren van reizen naar buurland Zwitserland met winst oogmerk reduceert mensen, vaak wanhopige mensen, tot middel voor een niet zo goed doel. We bevinden ons hier op continentaal Kantiaanse bodem.

Over het andere criterium, de leeftijdsgrens van 75 jaar, is veel te doen. Op de website van D66 zegt initiatiefneemster Pia Dijkstra over deze leeftijdsgrens het volgende: “[u]iteraard is iedere leeftijdsgrens willekeurig, maar we gaan ervan uit dat ouderen door de ervaring van het lange leven dat achter hen ligt, in staat zijn om te bepalen of het leven voor hen nog levenswaardig is”.² De leeftijdsgrens is dus eigenlijk helemaal niet zo willekeurig: er is een duidelijke reden waarom gekozen is voor 75 en niet voor, bijvoorbeeld, 45. Wat leidend is, is het vermogen te bepalen of het leven nog levenswaardig is. De leeftijdsgrens is, zo zou je kunnen zeggen, een operationalisering van dit oordeelsvermogen. Dit is niet onbelangrijk, zeker als we kijken naar wat misschien wel de *belangrijkste* zorgvuldigheidseis uit het pakket is.³

4. Dit is de eis dat de levenseindebegeleider “de overtuiging heeft gekregen dat sprake is van een vrijwillig, weloverwogen en duurzaam verzoek tot hulp bij zelfdoding, waarbij ten minste twee maanden zijn verstreken tussen opeenvolgende gesprekken met de verzoeker” (art. 2b). Deze gesprekken zijn volgens de *Memorie van Toelichting* bij de wet ‘uitvoerige en indringende’ gesprekken (*MvT* 25).

In deze gesprekken moet de levenseindebegeleider toetsen of het verzoek zonder dwang, psychische druk of manipulatie tot stand gekomen is. Bovendien moet blijken of de verzoeker goede redenen voor het verzoek heeft.

Dit is merkwaardig. Enerzijds is er de aanname (“we gaan ervan uit”, zo staat er letterlijk) dat mensen van 75 jaar en ouder in staat zijn te beoordelen of hun leven voltooid is. Anderzijds moet de levenseindebegeleider dit oordeel *toetsen*. Dat betekent volgens mij dat we er *niet* van kunnen uitgaan dat mensen van 75 jaar en ouder tot een weloverwogen oordeel kunnen komen of hun leven nog levenswaardig is.

Nu zou een voorstander van de wet kunnen zeggen, ‘Jawel, maar met ‘weloverwogen’ bedoelen we eigenlijk alleen maar of iemand er goed over heeft nagedacht. Daar zijn die gesprekken nu juist voor. De levenseindebegeleider moet alleen maar procedureel toetsen.’

² Politieke Partij Democraten 66 (<https://d66.nl>).

³ Daarnaast moet de levenseindebegeleider de overtuiging hebben gekregen dat “andere hulp, gericht op de achtergrond van het verzoek, niet gewenst is” (art. 2e). Ook moet de levenseindebegeleider vastgesteld hebben dat de verzoeker in staat is tot een “redelijke waardering van zijn belangen ter zake” en deze kenbaar maken in een “actuele verklaring die schriftelijk of met behulp van audiovisuele middelen is vastgelegd”. Vervolgens geldt er nog iets als het ‘vier-ogen principe’: de levenseindebegeleider moet een onafhankelijke levensbegeleider geraadpleegd hebben die op zijn beurt een gesprek met de verzoeker moet hebben gevoerd over de aard en gronden van het verzoek (art 2f).

Als dat zo is, dan begrijp ik niet zo goed waarom die gesprekken ‘uitvoerige en indringende’ gesprekken moeten zijn. De *Memorie van Toelichting* stelt uitdrukkelijk dat het bij verzoeken tot levenseindebegeleiding gaat om “[m]ensen die hun leven als voltooid beschouwen en het *om die reden* willen beëindigen” (*MvT* 2). De levenseindebegeleider moet dus toetsen of de verzoeker het leven wil beëindigen omdat hij of zij het leven als voltooid beschouwt. Sterker nog, als de levenseindebegeleider tot de *overtuiging* moet komen dat het verzoek weloverwogen is gedaan zal deze toch echt moeten beoordelen of de verzoeker *terecht* van mening is dat zijn of haar leven voltooid is. Er moet immers getoetst worden of “[m]ensen die hun leven als voltooid beschouwen ... het *om die reden* willen beëindigen.” Om welke reden? Dat hun leven daadwerkelijk voltooid is? Of dat deze mensen *daadwerkelijk de mening hebben* dat het leven voltooid is? Wat toetst de levenseindebegeleider hier nu eigenlijk: het feit dat iemand een bepaalde mening heeft of het feit dat deze mening een *gegronde* mening is? Dat maakt nogal wat uit voor de manier waarop getoetst wordt.

5. Als deze toets werkelijk moet voorkomen dat mensen lichtvaardig besluiten dat hun leven voltooid is, dan zal de levenseindebegeleider dus moeten vaststellen of een verzoek tot levenseindebegeleiding *terecht* gedaan is. Maar dan moet hij ook weten wat hij beoordeelt. Het moet dan duidelijk zijn wanneer sprake is van voltooid leven. Wat is dat dan, voltooid leven? Als het een aandoening is (en sommigen bestrijden dit), wat voor een aandoening is het dan?

De term ‘voltooid leven’ suggereert dat er iets, namelijk een leven, voorbij is. Volgens van Dale betekent ‘voltoeien’ ‘helemaal afmaken’. Het voltooid deelwoord ‘voltooid’ betekent dat er een proces, een proces van productie, beëindigd is.

Maar het voorvoegsel ‘af-’ in ‘afmaken’ duidt op nog iets anders. De laatste weken is mij meermaals, om niet te zeggen tot vervelens toe, de retorische vraag gesteld of mijn oratie al af is. De vraag of mijn oratie af is, is natuurlijk niet de vraag of het productieproces beëindigd is. Het is de vraag of er al een product ligt dat aan zekere kwaliteitscriteria voldoet. Je kunt na beëindiging van het productieproces namelijk altijd vragen over het product: ‘Noem je dat ‘af?’ De betekenis van het woord ‘voltooid’ heeft dus een normatieve component.⁴ De vraag naar voltooid leven is dan ook een normatieve vraag: het is de vraag of het leven ‘nog levenswaardig is’, zoals Pia Dijkstra het formuleert.

⁴ Voltooid leven is dan ook oorspronkelijk een perfectionistisch begrip is; zie Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1098a18.

Het morele gezag dat mij toekomt om te bepalen of mijn leven nog levenswaardig is, is een wezenlijk bestanddeel van mijn autonomie. De *Memorie van Toelichting* maakt echter een onderscheid tussen zelfbeschikking en autonomie. Nu zijn autonomie en zelfbeschikking woordenboekbetekenissen van elkaar: dus waarin bestaat dit onderscheid? De *Memorie van Toelichting* bepaalt dit onderscheid door zelfbeschikking te definiëren als de zeggenschap over het eigen lichaam en het daarbij behorende lichamelijke of biologische leven. Autonomie is de vrijheid om vorm te geven aan het leven. Dit leven dat autonoom wordt vormgegeven wordt aangeduid als het biografische leven (*MvT* 15).

De verhouding tussen het biologische en biografische leven blijft in de tekst onderbepaald. Er wordt niets gezegd over het onderscheid tussen een persoon en een lichaam – maar het is vandaag feest, en ik ben in een goede bui, dus dat punt schenk ik de verdedigers van het wetsvoorstel. Wél kunnen we zeggen dat het biologische leven en het biografische leven zich verhouden tot twee verschillende begrippen van tijd. Een leven in biologische zin voltrekt zich weliswaar in een bepaald tijdsbestek. Maar het is niet een leven in *historische* zin, een leven waarin de tijd een ordenend beginsel is. Dit geldt uiteraard wél voor een biografisch leven: een biografisch leven is een leven in historische zin. Het bestaat uit feiten: handelingen, dingen die ons overkomen, betrekkingen die wij onderhouden, plannen die wij maken en soms zelfs uitvoeren. Dat is waarom *dit* leven zich leent voor de metafoor van het *levensverhaal*. Van deze metafoor maakt de opsteller van de *Memorie van Toelichting* gretig, zelfs te gretig, gebruik – zoals we straks nog zullen zien.

Tijd is hier niet onbelangrijk, omdat mensen met een voltooid leven worden omschreven als mensen die lijden aan een gebrek aan synchronie tussen hun biografische en hun biologische levens. Om nog meer metaforen te citeren: biografie en biologie “lopen uit de pas”, of hun biologie “overleeft” hun biografie (*MvT* 20; 17). In gewoon Nederlands, hun lichaam, of liever, hun gebrekkige lichamelijke conditie, maakt het hen onmogelijk om voor de resterende tijd nog iets ‘van hun leven te maken’.

Meer specifiek, mensen bij wie een dergelijk gebrek aan synchronie tussen biologisch en biografisch leven optreedt ervaren een afnemende of zelfs een afwezige vrijheid om het leven vorm te geven. En inderdaad, volgens de *Memorie van Toelichting* zijn mensen die lijden aan voltooid leven mensen voor wie hun autonomie ‘in het geding’ is. Zij zijn niet meer in staat om hun leven vorm te geven – iets wat zij in hun eigen ogen tot op dat ogenblik succesvol hebben gedaan. De levenseindebegeleider moet dus toetsen of de mening van de verzoeker dat hij of zij niet meer over het vermogen of de vrijheid beschikt om het leven vorm te geven gerechtvaardigd is. Hij moet, met andere woorden, toetsen of er inderdaad een einde gekomen is *aan het autonome leven*.

6. Of dit een adequate diagnose van het lijden aan voltooid leven is, kan ik niet beoordelen. Waar het de politiek filosoof om gaat, is dat de karakterisering van voltooid leven die uit de *Memorie van Toelichting* kan worden gedestilleerd, dat van een autonoom leven dat voorbij is, een specifieke opvatting van het goede leven is. De politieke theorie van het voltooide leven is dus een manifestatie van een perfectionistische theorie: zoals we al gezien hebben is het goede leven een notie waar de waardenneutrale staat zich verre van dient te houden. Daar slaagt het wetsvoorstel niet in. Er zijn namelijk in onze samenleving genoeg mensen die geen autonoom leven kunnen, willen of mogen leiden. We hoeven daarbij niet direct te denken aan mensen met een niet-Westerse culturele of religieuze achtergrond. Van deze mensen moeten niet alleen de verzoeken tot levenseindebegeleiding worden afgewezen. Zij kunnen volgens deze omschrijving niet eens aan voltooid leven lijden.

Er zit dus een impliciet liberaal-perfectionistische tendens in het wetsvoorstel: en die zit verborgen in de notie van het voltooide leven. Het is dan ook geen toeval dat de *Memorie van Toelichting* de definitie van autonomie van een liberaal perfectionist aanhaalt. Het gaat hier om Joseph Raz, een van origine Israëliëse politiek filosoof. De *Memorie* verwijst naar een passage uit misschien wel Raz’ bekendste boek, *The Morality of Freedom* uit 1986:

De definitie van autonomie van de filosoof Joseph Raz is “auteur zijn van je leven.” (MvT 15)⁵

⁵ Zie Joseph Raz, *The Morality of Freedom*, Oxford: Clarendon, 1986, p. 370.

Zoals gezegd houden perfectionisten er een objectieve theorie van het goede op na. Raz kunnen we een liberaal-perfectionist noemen, omdat dit objectieve goed voor hem een autonoom leven is. Autonomie kan met recht een liberale waarde genoemd worden.⁶ In dit opzicht kan Raz als nazaat van de negentiende-eeuwse liberaal-perfectionist John Stuart Mill beschouwd worden. Volgens Raz is het de taak van de liberale staat om waardevolle en morele vormen van autonomie te bevorderen.

Ook de liberale staat die de wetgever voor ogen heeft ziet het als zijn taak om autonomie te bevorderen. De *Memorie van Toelichting* verwijst dan ook met instemming naar de Kamerstukken waarin de regering stelt dat

de autonomie van ouderen die lijden aan voltooid leven een 'leeg begrip' dreigt te worden, als de omstandigheden niet worden gecreëerd waarmee zij ook hun eigen sterven vorm kunnen geven. (*MvT* 15-6)⁷

Ouderen die hun autonomie zien verdampen en daardoor lijden aan voltooid leven moeten de gelegenheid krijgen hun levenseinde op autonome wijze vorm te geven. Dit is de wijze waarop volgens D66 de staat autonomie voor deze ouderen moet bevorderen. Als dat autonome niet meer geleefd kan worden, dan moet de staat daar iets aan doen. Dat is op zich helemaal niet zo'n gek standpunt. Want zeg nou zelf, wat heb je aan een leven waarvan je zelf de auteur niet meer bent?

8. We kunnen dus wel vaststellen dat de wetgever een liberaal-perfectionisme voor ogen heeft dat met een sausje van waardenneutraliteit wordt overgoten. De vraag is of deze perfectionistische strategie werkt. Immers, het is nog maar de vraag of het wetsvoorstel werkelijk de omstandigheden voor een autonoom levenseinde schept.

⁶ Volgens Raz is het de taak van de staat om omstandigheden te scheppen die waardevolle manifestaties van autonomie bevorderen; Joseph Raz, *op. cit.*, p. 417. Net als Raz kiest de wetgever ervoor om autonomie te bevorderen. In tegenstelling tot Raz spreekt de *Memorie van Toelichting* niet van bepaalde, waardevolle vormen van autonomie. In die zin is zij genereuzer dan Raz. Maar dit is slechts een gradueel verschil.

⁷ Kamerstukken II 2016-2017, 32 647, nr. 55.

Er zijn vele, vele smaken autonomie. Die kunnen we hier natuurlijk niet allemaal de revue laten passeren. Maar één onderscheid in het gebruik van de term ‘autonomie’ is in dit verband wel van belang. Een autonoom mens hoeft niet alleen maar autonome beslissingen te nemen om autonoom te zijn. Omgekeerd maakt een enkele autonome beslissing iemand nog niet tot een autonoom persoon. Dit onderscheid wil ik proberen duidelijk te maken aan de hand van twee hypothetische voorbeelden – die echter niet zover van de werkelijkheid afstaan dat een levenseindebegeleider ze onmogelijk tegen zou kunnen komen.

Het eerste voorbeeld is dat van een 76-jarige man die een volstrekt initiatiefloos leven heeft geleid. Hij heeft zijn leven geen vorm gegeven, maar zich eigenlijk laten meevoeren op de stroom en is daar, in zijn eigen ogen, wél bij gevaren. Na zijn pensionering heeft hij de tijd voornamelijk doorgebracht met televisiekijken. Hij was ooit een gepassioneerd voetballiefhebber, maar hij stelt vast dat zijn belangstelling voor de sport aan het afnemen is. Er blijft, met andere woorden, niet veel meer over om voor te leven. Hij doet een verzoek tot levensbeëindiging, en voert twee uitvoerige en indringende gesprekken met een levenseindebegeleider. Deze stelt vast dat het verzoek volledig vrijwillig is gedaan. Ook heeft de man goed en lang over zijn verzoek nagedacht. Maar, zo moet de levenseindebegeleider concluderen, de man kan niet aan voltooid leven lijden. Hoe kan hij lijden aan het verlies van iets dat hij nooit heeft bezeten? Autonomie is in zijn geval altijd een leeg begrip geweest.

Het tweede voorbeeld is dat van een zeer eigenzinnige 87-jarige oude dame die in de ware zin des woords de architect van haar eigen leven kan worden genoemd. Nu zij het gebouw aan alle kanten mors ziet worden, begint zij te lijden aan het verlies van haar daadkracht. Ze belt een levensbeëindigingspraktijk en krijgt te horen dat haar verzoek getoetst moet worden. De dame is verontwaardigd en voelt zich zelfs gechanteerd: ze lijdt echter zo sterk dat ze morrend instemt met de toets. De levenseindebegeleider stelt na twee uitvoerige en indringende gesprekken vast dat de vrouw inderdaad lijdt aan voltooid leven, voltooid autonoom leven – en niet zo’n beetje ook. Zij lijdt echter zo hevig dat de levenseindebegeleider zich afvraagt of het verzoek *vrijwillig* is gedaan.

In beide voorbeelden is sprake van *falende autonomie*. In het geval van de 76-jarige voetballiefhebber is de falende autonomie te vinden in zijn levenswijze, terwijl in het geval van de 87-jarige dame de falende autonomie moet worden gezocht in de omstandigheden van het verzoek tot levenseindebegeleiding. We kunnen de term ‘autonomie’ dus gebruiken in een omvattende betekenis, zoals wanneer we zeggen dat een persoon of een leven autonoom is. Laten we deze vorm van autonomie ‘globale autonomie’ noemen. Daar tegenover staat dat de term ‘autonomie’ ook een meer bijzondere betekenis kan hebben. We gebruiken de term ‘autonoom’ in die betekenis wanneer we van bepaalde handelingen of beslissingen zeggen dat ze autonoom zijn. Dit kunnen we aanduiden als ‘lokale autonomie’.

In een liberaal-perfectionistische opvatting zoals die van Raz is het de rol van de staat om het autonome leven, en dus globale autonomie, te bevorderen. Dit doel, het bevorderen van de globale autonome van het leven, wordt niet gediend met het faciliteren van de lokale autonomie van de dood. Dat is eerder het opgeven van dat doel. Maar laten we op dit punt de verdedigers van het wetsvoorstel gelijk geven. Laten we veronderstellen dat het lege begrip autonomie – het globale begrip – werkelijk opgevuld kan worden door de lokale autonomie van het verzoek tot levensbeëindiging. Dan nog moeten we concluderen dat de staat er niet in slaagt *deze* vorm van autonomie te bevorderen.

Want hoe ziet het autonome levenseinde er uit? Ik heb al redelijk wat gezegd over de rol van de levenseindebegeleider bij het diagnosticeren van voltooid leven. Het ging er daarbij vooral om aan te tonen dat daarin impliciet een conceptie van het goede leven, namelijk het autonome leven, besloten ligt. Maar als het verzoek als zodanig een autonoom verzoek moet zijn, en dus autonoom moet zijn in de lokale zin van het woord, dan is het onverteerbaar dat de verzoeker in uitvoerige en indringende gesprekken met door de staat gecertificeerde levenseindebegeleiders ervan moet overtuigen dat het verzoek gerechtvaardigd is. Dit was het punt van het hypothetische voorbeeld van de 87-jarige dame. *Juist* vanwege haar door en door autonome levenshouding is voor haar het overdragen van het gezag aan de gecertificeerde agent van het liberale staatspaternalisme onacceptabel.

Maar het was ook het punt van één van de vragen van de 57-jarige Martin Cock aan de lijsttrekker van D66 in *Nieuwsuur*. Hij vroeg letterlijk “Als ik die initiatiefwet lees, dan beslissen anderen over mij. Vindt u zelf niet dat alleen ik daarover kan beslissen?” Dat is de spijker op zijn kop.

De cruciale term is ‘beslissen’. Het gaat hier om niets minder dan de locatie van het morele gezag. Hier is inderdaad de autonomie van het individu in het geding – om bij de formulering van de *Memorie van Toelichting* te blijven. Het gaat hier om respect voor autonomie van het individu. In het liberalisme is het zo dat de staat zich moet rechtvaardigen als hij een inbreuk dreigt te maken op de autonomie van zijn burgers. Daarover heeft het individu zelf het morele gezag. Als het individu de staat vraagt te assisteren bij het levenseinde, dan moet de staat dit onvoorwaardelijk toestaan – als de staat van mening is dat hij hier überhaupt een rol heeft. Bij voltooid leven is het echter de burger zélf die de allerbelangrijkste beslissing van zijn leven moet *rechtvaardigen* – dat is de omgekeerde wereld. In dit verband is de *waardigheid* van de zelfgekozen dood niet meer dan een liberale luchtspiegeling, gereflecteerd door het medium van de bureaucratische procedure en gecamoufleerd door de retoriek van de neutrale staat. Dit betekent dat het wetsvoorstel faalt op beide fronten. Het faalt omdat het er niet in slaagt een staat te schetsen die de globale autonomie van het autonome leven bevordert. En het faalt omdat het zelfs niet de lokale autonomie van het autonome verzoek tot levensbeëindiging bevordert. En het faalt niet alleen op beide fronten, maar het faalt op beide fronten *in zijn eigen termen*.

9. Als het goed is, dan denkt u nu: ‘Okay, ik weet nu wel waar het heen gaat. Volgens Nieuwenburg gaat het D66 wetsvoorstel niet ver genoeg. Hij wil dat de leeftijdsgrens uit het voorstel verdwijnt en dat een ieder zélf, zonder tussenkomst van een levenseindebegeleider, hulp bij zelfdoding kan krijgen.’

Maar dan moet ik u teleurstellen. Ik vind het namelijk begrijpelijk dat de wetgever terugdeinst voor de beslissing de levenseindebegeleider de zelfgekozen dood uit te laten voeren zonder kritische toets. Maar dat is, denk ik, waarom we helemaal niet de ambitie moeten hebben dit wettelijk te willen regelen. Integendeel, ik denk dat de *Memorie van Toelichting* een aanknopingspunt geeft om een liberaal standpunt te formuleren dat heel dicht ligt bij het standpunt van confessionele partijen. Daarvoor keer ik terug naar het citaat van Joseph Raz: u weet nog wel, de man die autonomie definieerde als ‘de auteur zijn van je leven.’

Er is namelijk behoorlijk wat mis met de weergave van de woorden van Raz. Dit is geen hermeneutische pedanterie: in zaken van leven en dood is dodelijke precisie van levensbelang.

Raz zegt namelijk helemaal niet dat autonomie ‘de auteur zijn van je leven’ is. De term ‘auteur’ is niet een adequate vertaling van het Engelse woord ‘author’. Natuurlijk, het Engelse woord betekent ook ‘auteur’. Maar het betekent ook ‘schepper’. Zo wordt God in het Engels wel aangeduid als ‘the Author’, de schepper.⁸ Raz zelf spreekt in zijn boek van autonomie als een “an ideal of self-creation”: ‘zelfschepping’.⁹ Op andere plaatsen in zijn boek vervangt Raz ‘author’ dan ook door ‘creator’: zo is een autonoom mens de schepper van zijn morele wereld.¹⁰ Het is dan ook nauwkeuriger om Raz’ omschrijving van de autonome persoon te vertalen als de *schepper* van zijn eigen leven. Met ‘leven’ wordt hier natuurlijk niet het lichamelijke leven bedoeld, maar wat de *Memorie van Toelichting* het biografische leven noemt.

De idee dat wij zélf de scheppers zijn van onze levens is uiteraard een steen des aanstoets voor Christenen. Volgens hen is het leven een geschenk van onze schepper, en dat is de reden waarom we er zo zuinig mogelijk mee moeten omgaan. Nu zou je kunnen zeggen, ‘Maar een geschenk is een geschenk: als iets een geschenk is, is het van eigenaar veranderd, en de nieuwe eigenaar mag ermee doen wat-ie wil.’ Dat is, geloof ik, niet wat bedoeld wordt met de uitdrukking dat het leven een geschenk is. Volgens de zeventiende-eeuwse filosoof John Locke, die schreef in een tijd dat de gedachte dat het leven een geschenk Gods nog gemeengoed was, blijven wij eigendom van God, juist omdat hij ons *geschapen* heeft. Aangezien God zijn scheppingsarbeid, zijn ‘Workmanship’, in ons geïnvesteerd heeft, blijven wij zijn eigendom – ondanks het feit dat wij tegenover andere, eveneens door hem geschapen soortgenoten, een eigendomsrecht over onze eigen persoon hebben.¹¹ En dat deze scheppingsarbeid *arbeid* is, blijkt uit het feit dat God er een hele dag van moest bijkomen.

Met andere woorden, Raz lijkt zich hier te bedienen van een term die een wel erg ambitieuze opvatting van autonomie uitdrukt. Het schepper zijn van het leven lijkt een almacht te suggereren die ooit God toekwam – en die wij hebben vervangen door een vermeend vermogen van onszelf. De suggestie dat wij auteurs zijn van ons leven, ook al is het maar ons biografische leven, getuigt volgens Christenen van de nodige hoogmoed.

⁸ Zie de King James bijbelvertaling van 1 Korinthiërs 14:33: “For God is not the author of confusion, but of peace”.

⁹ Raz *op. cit.*, p. 370; ‘self-creation’ is niet te verwarren met ‘self-realization’ (pp. 375-6). Het leven van ‘zelfverwerkelijking’ is maar één soort leven dat we kunnen kiezen.

¹⁰ Raz, *op. cit.*, p. 155.

¹¹ John Locke, *Second Treatise of Government*, §§ 6; 27.

10. Wijzélf zijn dus de scheppers van onze levens. Dat is pas autonomie. En het is een heel robuuste notie van autonomie. Maar het is niet het begrip dat we vinden bij Raz. Toen ik zo-even zei dat de opstellers van de *Memorie van Toelichting* te gretig gebruik maken van de metafoor van de biografie bedoelde ik het volgende. In werkelijkheid zegt Raz nergens, maar dan ook nergens, dat wij de auteurs zijn van onze levens. Hij zegt zelfs nergens dat we de scheppers zijn van onze levens. Hij zegt dat we dat we maar *ten dele* zijn. Raz zegt letterlijk in de passage waarnaar de *Memorie van Toelichting* nota bene verwijst: “[t]he autonomous person is *part* author of his life”.¹² Dit lijkt een detail. Maar het detail is precies waar de duivel huist.

Wat bedoelt Raz met deze kwalificatie? Raz geeft een aantal voorwaarden voor autonomie. Twee van die voorwaarden hebben ook hun beslag hebben gekregen in de eerder besproken zorgvuldigheidseisen. Keuzes moeten *onafhankelijk* zijn in de zin van gevrijwaard van dwang, manipulatie en psychische druk. Bovendien moet de persoon mentaal toegerust zijn tot het maken van *weloverwogen* keuzes. Maar iemand kan onafhankelijk en intelligent zijn zonder iets te kiezen hebben. Dat betekent dat een repertoire van betekenisvolle keuzemogelijkheden een voorwaarde is voor een autonoom leven. Van deze voorwaarde is geen spoor te bekennen in de *Memorie van Toelichting*.

Een dergelijk repertoire van keuzemogelijkheden is niet, in strikte zin, een vermogen in de zin van een capaciteit van de persoon. Het is eerder een voorwaarde voor het kunnen maken van levensbepalende keuzes. Sommige van die voorwaarden kunnen we zelf scheppen: maar er zijn voorwaarden waarover we geen of maar heel beperkte controle hebben. Dit verklaart de kwalificatie ‘ten dele’.

Die ogenschijnlijk onbetekenende kwalificatie heeft twee belangrijke implicaties.

¹² Joseph Raz, *The Morality of Freedom*, Oxford University Press 1986, p. 370 (mijn cursivering).

De eerste implicatie is dat autonomie voor Raz altijd een kwestie van gradaties is. Niemand is absoluut autonoom in die zin dat hij of zij het volledige auteurschap over zijn of haar leven heeft. Dit betekent ook dat het een illusie is te denken dat ons lichamelijk leven zo eenvoudig te isoleren is van ons biografische leven, zelfs in begripsmatige zin.¹³ Als Raz zegt dat wij ten dele schepper zijn van ons leven, dan vertelt hij ons dat onze autonomie *altijd* geconditioneerd wordt door onze lichamelijke toestand; dat wil zeggen, vanaf het moment dat we autonome keuzes beginnen te maken, in onze jonge jaren, en niet pas als ons lichaam dienst begint te weigeren. De suggestie dat biologisch en biografisch leven zo makkelijk te scheiden of zelfs te onderscheiden zijn is een illusie. En zo is de opvatting van autonomie als auteurschap ook een illusie, als ideaal, maar nog veel meer als werkelijkheid. Zij is bovendien een potentieel schadelijke illusie, omdat zij ons het idee geeft dat wij verantwoordelijk zijn voor dingen die in feite buiten onze macht liggen. Als wij ons door deze pretentie van autonomie in de luren laten leggen zijn we voorgeprogrammeerd te gaan lijden aan voltooid leven.

De tweede implicatie heeft betrekking op de rol van de staat – en dat is waar het hier om gaat. In de kwalificatie ligt besloten dat als bepaalde individuen, of bepaalde groepen van individuen, betekenisvolle keuzemogelijkheden missen, de liberaal-perfectionistische staat er zorg voor moet dragen dat deze individuen deze keuzemogelijkheden krijgen. Zo moet het bijvoorbeeld mogelijk zijn om een sekse te verlaten door de kosten daarvoor voor het individu te beperken. Als de staat werkelijk iets gelegen is aan het autonome leven van zijn burgers, dan moet de staat investeren in het scheppen van de voorwaarden voor dat autonome leven – in plaats van zijn energie te steken in het faciliteren van een autonome dood.

¹³ Joseph Raz, *op. cit.*, p. 155: “[Agents’] choice must not be dictated by personal needs ... The more one’s choice are dictated by personal needs, the less autonomous one becomes.”

Sterker nog, als voltooid leven een ziekte is, moet de staat zich dan niet juist inspannen om die ziekte – die volgens de staat zélf ernstig genoeg is om er wetgeving voor te maken – te bestrijden of liever nog, te voorkomen? De taak die de wetgever in plaats daarvan inruimt voor de staat is die van knutselen aan de achterkant van het probleem. Als de wetgever eraan gelegen is om het autonome leven te bevorderen, dan moet hij aan de voorkant beginnen. Dan moet de staat zijn liberaal-perfectionistische opgave de voorwaarden te scheppen voor het autonome leven gestalte geven: hij moet investeren in een betekenisvol keuzerepertoire voor ouderen. Dat betekent echt meer dan het organiseren van bingoavonden. Dat betekent een serieuze investering in het autonome *leven* van ouderen – maar niet alleen van ouderen.

Deze liberaal-perfectionistische positie staat niet zo ver af van die van de confessionele partijen. De tegenstelling die in de politieke discussie en in de afgelopen verkiezingscampagne is gecultiveerd, die tussen liberale voorstanders en confessionele tegenstanders van het wetsvoorstel, is, naar mijn mening, dan ook een schijntegenstelling. Tussen de fronten is wel degelijk ruimte voor een liberaal-perfectionistische, en dus liberale *afwijzing* van de initiatiefwet.

En daar is, op gronden die intern zijn aan de rechtvaardiging van het wetsvoorstel, alle reden toe. Want de rechtvaardiging van de wet maakt haar eigen pretenties verre van waar. Zij suggereert een waardenneutraliteit die niet meer is dan een dekmantel voor autonomie. Daarnaast pretendeert zij autonomie te bevorderen, maar slaagt er niet in deze pretentie waar te maken. Ze neemt een conceptie van autonomie over van een filosoof die die conceptie nergens verdedigt. En ze begrijpt de implicaties van deze conceptie van autonomie niet. Dit is niet alleen een probleem voor politieke filosofen. Dat maakt de vraag van de 57-jarige Martin Cock aan Alexander Pechtold pijnlijk duidelijk. Wat er ligt is simpelweg niet goed genoeg voor wetgeving over leven en dood.

Dit zou nog best eens een dingetje kunnen zijn tijdens de aanstaande kabinetsformatie. Bij wijze van valorisatie geef ik mijn studiegenoot Edith Schippers, demissionair Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, fervent voorstander van het wetsvoorstel, en gisteren benoemd tot verkenners voor de kabinetsformatie, het volgende mee. Zowel liberale als confessionele politici kunnen zich beroepen op John Locke: voor beide is de staat in het leven geroepen om eigendom, en dus ook ons leven, te beschermen. En laten we eerlijk zijn: een staat die het als zijn taak ziet leven te beschermen is best een beschaafde staat.

En nu iets heel anders. Ik ben zeer vereerd dat ik hier mag staan om het ambt van hoogleraar te aanvaarden. De Universiteit Leiden, de Faculteit Sociale Wetenschappen, en mijn instituut ben ik daarvoor zeer erkentelijk. Het werd hoog tijd dat het instituut deze leerstoel kon inrichten en ik kan niet wachten om terug te keren om erop te gaan zitten en het zitvlak een tijdje warm te houden.

Er zijn natuurlijk veel mensen die ik dank verschuldigd ben. Velen van hen zijn niet meer onder ons. Zoals mijn ouders, die mij al vroeg ‘professor’ begonnen te noemen, om zo onbedoeld mijn beroepskeuze te sturen. Maar ook mijn promotor Grahame Locke, de Peter Goldie, Umberto Eco, Richard Kraut, om er maar een paar te noemen. Het meest heb ik misschien wel geleerd van Richard Wollheim, die mijn promotor Grahame ooit nog met een borgsom uit de gevangenis heeft weten te halen waar hij zat vanwege deelname aan een anti-Vietnam demonstratie. Sommigen die mij wat beter kennen zullen denken dat ik Aristoteles vergeet. Maar Aristoteles is niet dood, hij leeft. Ik kwam hem laatst nog tegen bij een concert van Elvis Presley.

Van de andere levenden gaat mijn dank uit naar Herman van Gunsteren, mijn andere promotor en voorganger op deze leerstoel. Natuurlijk dank ik ook mijn directe collega’s, en mijn studenten.

Mijn schoonouders, Renate en Horst, die beter weten dan wie ook wat het is om onvoltooid leven te verliezen. Lisa en Felix: zonder wie ik nooit de kans gehad op een voltooid leven – in de Aristotelische zin van een volmaakt leven. En tenslotte bedank ik mijn lieve vrouw Bärbel, en ik ga hier lekker niemand vertellen waarom.

En laten we nu snel wat gaan drinken.

Ik heb gezegd.